

УДК 373.5.015.31:6(477.54)''18/19

**ТРУДОВЕ НАВЧАННЯ У СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
ЗАКЛАДАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.****кандидат педагогічних наук, доцент, Карелін М. В.****кандидат педагогічних наук, доцент, Лях Г. Р.**ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Україна,
Слов'янськ

Досліджено процес поширення трудового навчання у середніх загальноосвітніх школах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. На основі аналізу архівних та інших матеріалів показано, що впровадження трудового навчання у різних типах середніх закладів освіти (гімназіях – чоловічих та жіночих, державних і приватних, прогімназіях, реальних училищах) відбувалося нерівномірно. Головну роль у поширенні нового предмета відігравали приватні школи. З'ясовано, що предметами трудового навчання у досліджуваній період були: ручна праця, ремесла, рукоділля, і були вони не обов'язковими. Навчання велося за операційно-предметною системою, яка більше сприяла реалізації мети підготовки молоді до життя і праці у нових соціально-економічних умовах та формування в учнів рис громадянина.

Ключові слова: Харківська губернія, гімназія, реальне училище, ручна праця, ремесло, рукоділля, операційно-предметна система.

кандидат педагогических наук, доцент, Карелин М. В., кандидат педагогических наук, доцент, Лях Г. Р. Трудовое обучение в средних общеобразовательных учреждениях Харьковской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв. / ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет», Украина, г. Славянск.

Исследован процесс распространения трудового обучения в средних общеобразовательных школах Харьковской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв. На основе анализа архивных и других материалов показано, что процесс внедрения трудового обучения в разных типах средних общеобразовательных учреждений (гимназиях – мужских и женских, государственных и частных, прогимназиях, реальных училищах) проходил неравномерно. Главную роль в распространении нового предмета играли частные школы. Определено, что предметами трудового обучения в исследуемый период были: ручной труд, ремёсла, рукоделие, и были они необязательными. Обучение велось по операционно-предметной системе, которая больше способствовала реализации цели подготовки молодежи к жизни и труду в новых социально-экономических условиях и формирования качеств гражданина.

Ключевые слова: Харьковская губерния, гимназия, реальное училище, ручной труд, ремесло, рукоделие, операционно-предметная система.

PhD in Pedagogic, Karelin M. V., PhD in Pedagogic, Lyakh G. R. Labour education at secondary schools of the Kharkiv province in the second half of the XIXth – at the beginning of the XXth centuries / State Higher Educational Institution «Donbass State Teachers' Training University», Ukraine, Slov'yans'k.

The process of introduction of labour education at the secondary schools of the Kharkiv province in the second half of the XIXth – at the the beginning of the XXth centuries was investigated in the article. It was shown that the introduction of labour education at the different types of secondary schools had been on irregularly. The subjects of labour education were manual training, handicraft and needlework. They were facultative and were taught according to the operating-thing system. It is accentuated that labour education was aimed to prepare youth to life and work in the new socio-economic conditions and to form the pupils' citizen characteristics.

Key-words: Kharkiv province, gymnasium, real school, manual training, handicraft, needlework, operating- thing system.

Вступ. Починаючи від стародавніх часів і аж до наших днів, суспільство надавало першочергового значення підготовці підростаючого покоління до життя, маючи на увазі в першу чергу трудову підготовку. У кожную історичну добу система трудової підготовки підростаючого покоління набувала своєрідного змісту і завжди зумовлювалася соціально-економічними умовами, розвитком науки, техніки, а також рівнем розвитку педагогічної теорії.

В Україні становлення трудового навчання як шкільного предмета, його впровадження у навчальні плани початкових шкіл різних типів, а також середніх загальноосвітніх шкіл відбувалося у другій половині XIX ст. Це був час кардинальних змін політико-економічних і соціально-культурних обставин у країні, зародження і розгортання громадсько-педагогічного руху. Нові соціально-економічні умови об'єктивно викликали потребу у створенні системи трудового навчання у загальноосвітніх школах.

Проблема трудового навчання підростаючого покоління привертала увагу прогресивних педагогів і освітніх діячів усіх часів. У другій половині XIX – на початку XX століття її досліджували відомі вітчизняні (І. Анопов, М. Пирогов, М. Корф, П. Лесгафт, Т. Лубенець, М. Песьковський, К. Ушинський, В. Фармаковський, Я. Чепіга та інші) та зарубіжні педагоги (Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнер, А. Мікельсен, Й. Песталоцці, О. Саломон, У. Цигнеус та інші). Вони розглядали трудове навчання не тільки як засіб підготовки кваліфікованих робітників для промисловості та сільського господарства, але й як фактор підвищення рівня морального та розумового розвитку суспільства.

Сучасні педагоги (І. Бугаєвич, А. Вихрущ, О. Дзеверін, Г. Іванова, М. Левківський, Д. Сметанін, В. Рак, М. Ярошенко та інші), досліджуючи загальні питання організації навчально-виховного процесу в

загальноосвітніх закладах дореволюційної України, так чи інакше торкалися питання трудового навчання, його змісту.

Мета статті полягає у дослідженні процесу запровадження і поширення трудового навчання у середніх загальноосвітніх школах Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

У другій половині XIX століття Харківська губернія була однією з розвинутих промислових губерній України. Швидкими темпами розвивалася промисловість, транспорт, культура, соціальна сфера. Це викликало необхідність розширення мережі початкових і середніх шкіл і вдосконалення навчально-виховного процесу в них. Зважаючи на економічні умови і керуючись ідеями трудового виховання та навчання зарубіжних і вітчизняних педагогів, у навчальні плани загальноосвітніх шкіл поступово вводилися предмети трудової підготовки.

Основними закладами, що давали загальну середню освіту, були гімназії – класичні та реальні, чоловічі та жіночі, прогімназії, реальні училища. У Харківській губернії з 1864 року існувало 3 чоловічі гімназії, з 1901 року – 4, усі у Харкові. У жодній чоловічій гімназії трудове навчання не викладалося. Тільки у 1914–1916 р. у двох приватних чоловічих гімназіях м. Харкова викладалася ручна праця [1, с. 670].

Упродовж другої половини XIX – початку XX століття у Харківській губернії було засновано 7 жіночих гімназій, усі в місті Харкові. Окрім обов'язкових предметів тут викладалося рукоділля [2, с. 10].

У Харківській губернії було 3 чоловічі прогімназії: Харківська, Охтирська, Лебединська, навчальні плани яких містили предмет трудового навчання – ручну працю [2, с. 10]. На початку XX століття у губернії існувало 9 жіночих прогімназій: 2 Харківські жіночі 4-класні прогімназії, Слов'янська жіноча 3-класна, Лебединська 4-класна, Вовчанська 3-класна, Ізюмська 4-класна, Зміївська Олександрівська 3-класна, Охтирська 4-класна, Куп'янська. Рукоділля викладалося у всіх названих прогімназіях, крім Ізюмської [3]. 8 травня 1876 року Міністр народної освіти, як експеримент на 4 роки, затвердив навчальний план для трикласних жіночих прогімназій. У кожному з трьох класів було передбачено години на рукоділля: у 1-му і 2-му класах – по 2 години, у 3-му – 3 години на тиждень [4].

Отже, у другій половині XIX ст. у змісті освіти середніх загальноосвітніх шкіл відбувалися суттєві зміни – до навчальних планів вводилися предмети трудового навчання. Найбільш поширеним серед них було рукоділля. У поодиноких школах Харківської губернії викладалися ремесла і ручна праця. Навчання проводилося у формі ремісничих класів чи класів ручної праці. Викладали у цих класах переважно вчителі шкіл, і тільки у поодиноких випадках запрошувалися спеціалісти того чи іншого профілю (наприклад, для викладання кошикового ремесла, рукоділля). При цьому не завжди ця додаткова праця оплачувалася (73% вчителів викладали предмети трудового навчання безкоштовно).

Відповідно до статуту 1864 року поряд з класичною гімназією запроваджувалися реальні гімназії, основним завданням яких було «надати дітям середнього стану засіб здобувати необхідні для їхнього життя знання у практичному додатку точних наук до ремесел і промисловості» [5, с. 141]. А в 1872 році реальні гімназії було перетворено на реальні училища з 6-річним курсом навчання і 7-м додатковим класом. Починаючи з 5-го класу, реальне училище розподілялося на два відділення – основне і комерційне. Реальні училища мали подвійне призначення: готувати учнів до життя та практичної діяльності і надати можливість поступати у вищі спеціальні навчальні заклади. Так, юнаки, які закінчували 4 класи реального училища, одержували неповну загальну середню освіту; випускники 6-го класу одержували повну загальну освіту і далі могли вчитися в середньому технічному училищі; випускники 7-го класу могли продовжувати освіту у вищій технічній школі [6].

Зміст навчання у реальних училищах суттєво відрізнявся від гімназій і мав практичний ухил – тут більше уваги приділяли вивченню математики, фізики, природознавства, креслення, французької та німецької мов. Значна увага зверталася на практичну підготовку учнів. Так, в останньому класі реального училища учні поділялися на два відділення – механічне і хімічне. Разом із загальними для обох відділень предметами – російською мовою, бухгалтерією і комерційною арифметикою, фізикою, географією і статистикою, архітектурою – учні вивчали й спеціальні предмети, в залежності від того, на якому відділенні вчилися. Крім основного і комерційного відділень у додатковому класі при деяких реальних училищах відкривалося загальне механіко-технічне відділення. Так, у звіті Міністерства народної освіти за 1874 рік зазначалося, що учні механіко-технічного відділення у майстернях у вільний від уроків час займалися токарними, слюсарними і ковальськими роботами. Але і у реальних училищах існували проблеми в організації трудового навчання учнів. Серед них – відсутність підручників, нестача коштів, відсутність приміщень для майстерень. Водночас, очевидним був інтерес учнів до засвоєння прийомів обробки дерева і металу. У деяких реальних училищах учні працювали під керівництвом учителя у позанавчальний час майже щодня [7, с. 115, 123].

У Харківській губернії наприкінці XIX ст. було 3 реальних училища: Харківське училище з механіко-технічним і хіміко-технічним відділеннями в додатковому класі (засноване у 1873 р.), Сумське 6-класне й Ізюмське (засноване у 1882 р.) з механіко-технічними відділеннями. У 1880 році кількість учнів Харківського реального училища виросла вдвічі, що було викликано потребами виробництва. На початку XX ст. у Харківській губернії було вже 7 реальних училищ [6].

Отже, починаючи з 1864 р., у Харківській губернії поступово зростала кількість середніх загальноосвітніх закладів, зокрема таких, де викладалися предмети трудового навчання. Так, кількість шкіл, у яких упроваджувалося трудове навчання, зросла: гімназій – з 4-х у 1864 р. до 13-ти у 1914 р.;

прогімназій – з 1-єї у 1866 р. до 16-ти у 1914 р.; реальних училищ – з 1-го у 1873 р. до 7-ми у 1914 р. Отже, простежується тенденція до збільшення середніх навчальних закладів, у яких упроваджувалося трудове навчання. На початку XX ст. (1914 р.) воно викладалося в 53,8 % гімназій, у 94,1 % прогімназій і у всіх реальних училищах [8, с. 104].

Слід зазначити, що у більшості урядових середніх шкіл предмети трудової підготовки викладалися як необов'язкові. Тільки на початку XX століття посилювався рух за переведення трудового навчання в розряд обов'язкових навчальних предметів. У своїй діяльності вчителі і спеціалісти, які викладали предмети трудового навчання у середніх школах Харківської губернії, керувалися програмою, складеною К. Цирулем і М. Касаткіним (на основі предметної системи О. Саломона). Але регламентація шведської предметної програми (непорушна система предметів виготовлення, необхідність точного додержання розмірів, твердо фіксована послідовність операцій тощо) приводила до того, що учні середніх шкіл втрачали інтерес до трудового навчання. Тому викладання предмета або припинялося, або переходило на більш прогресивні операційно-предметні програми, які давали можливість вільного вибору об'єктів виготовлення і збуджували творчі, конструкторські нахили учнів.

Інша картина спостерігалася у приватних середніх школах. Ці навчальні заклади, на відміну від урядових, покликаних проводити станово-дворянське виховання, відбивали інтереси широких кіл буржуазії, яка була зацікавлена у підготовці кваліфікованих робітників для промисловості. Міністерство народної освіти в їхню діяльність втручалося мало, а деякі навіть входили до системи інших міністерств. Це давало можливість працювати в них творчо, розробляти і широко застосовувати нові засоби навчання.

Зазначимо, що приватних середніх шкіл, у яких викладалася ручна праця, в Україні було значно більше, ніж урядових з цим предметом (7 проти 3-х урядових). Таким чином, саме «нові школи» були ініціаторами поширення трудового навчання у загальноосвітніх середніх навчальних закладах і постановка його тут була кращою. Вони ж були і пропагандистами ручної праці: друкували звіти з описом постановки цього предмета, влаштовували виставки тощо.

Головне місце у приватних школах займало моральне виховання учнів (формування потрібних рис характеру), а для цього предметна система Саломона – Цируля була непридатна. Тому передові на той час «нові школи», як називалися тоді громадські і приватні навчальні заклади, розробляли операційно-предметні програми. Перевага операційно-предметної системи у порівнянні з предметною полягала в тому, що робота за цією системою стимулювала розвиток в учнів самодіяльності, творчих задатків, конструкторських здібностей тощо. Будувалися вони на засадах народності, систематичності, корисності, послідовності, доступності.

У цей час з'явилися праці методичного характеру І. Вишнеградського, В. Фармаковського, М. Нетикси, К. Янжул та ін. Ці та інші автори використовували зарубіжний досвід організації трудового навчання учнів, пристосовуючи його до вітчизняних умов і потреб. Вони не тільки описували різноманітні види роботи вчителя і учнів, а й розробляли теоретичні пояснення вчителя, що стосувалися інструментів і основ матеріалознавства. Головне, що відрізняло вітчизняну методику трудового навчання від зарубіжної, це те, що воно розглядалося не лише як засіб підготовки ремісників, а й як засіб загального розвитку і виховання школярів. Метою трудового навчання, на думку розроблювачів вітчизняних програм і методик, повинно було бути навчання учнів діяти і мислити.

Так, під впливом новітніх ідей зарубіжних та вітчизняних педагогів вирішувалася проблема трудового навчання, як предмета, який вводився у середніх школах – гімназіях, реальних училищах і навіть у кадетських корпусах. Мета трудового навчання у цих школах була вища, ніж у початкових школах: заняття учнів ручною працею мало на меті заповнити їхній вільний час, відволікти від небажаних течій, а також урівноважити їхню розумову і фізичну діяльність.

Висновки. Як засвідчило проведене дослідження, у другій половині XIX – на початку XX ст. у Харківській губернії спостерігалось значне покращання стану середньої загальної освіти, що було викликано, перш за все, змінами у соціально-економічній галузі (розвиток промисловості та сільського господарства, застосування найманої праці) та необхідністю виховання молоді з метою підготовки її до життя і праці у нових умовах. Розширювалася мережа шкіл, удосконалювався зміст освіти у них. Зокрема, у навчальні плани загальноосвітніх закладів додавалися нові навчальні предмети, серед яких важливу роль відігравали предмети трудового навчання (ручна праця, рукоділля, ремесла).

Незважаючи на те, що трудове навчання здійснювалося тільки в окремих закладах середньої освіти і не спиралося на наукову основу, воно відігравало свою позитивну роль у розвитку освіти в цілому і у вирішенні конкретних освітніх і виховних завдань, зокрема. Переслідуючи переважно утилітарні цілі (підготовку учнів до ремісничої праці у домашньому господарстві, мануфактурах і кустарних промислах, що одержали великий розвиток у містах і селищах пореформеної України), предмети трудового циклу були покликані сформувати в учнів риси громадянина (дисциплінованість, організованість, працелюбність, інші моральні й фізичні якості), дати їм відповідні знання, уміння і навички, необхідні для роботи у тодішньому виробництві. Отже, трудове навчання у загальноосвітніх середніх закладах повинно було підготувати молодь до участі у суспільному виробництві (у промисловості, сільському господарстві), яке наприкінці XIX – на початку XX століття набувало нових рис і вимагало від його учасників високої кваліфікації.

Література:

1. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): ист. моногр.: В 2 т. / Д. И. Багaley, Д. П. Милер. – Репринт. изд. – Х.: Б.и., 1993. – 973 с.
2. Педагогічна Харківщина: довідник / За ред В. І. Лозової, І. Ф. Прокопенка. – Х.: Прапор, 1997. – 17с.
3. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 г. Краткий обзор состояния начального образования в губернии за 1908 г.: В 2-х ч. Ч.1: Статистические таблицы по отдельным училищам – Х.: Тип. губ. правления, 1910. – 233 с.
4. Правительственные распоряжения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. СІХХХV. – С. 95.
5. Харьковский календарь на 1894 год. – Х., 1893. Розд. пагін.
6. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 3. – СПб., 1865. – 1434 с.
7. Извлечения из всеподданнейшего отчета г. Министра народного просвещения за 1874 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. СХХХVІ. – С. 107–163.
8. Карелін М. В. Трудове навчання у загальноосвітніх закладах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис.. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Михайло Вікторович Карелін. – Слов'янськ, 2005. – 251 с.

References:

1. Istoriya goroda Xarkova za 250 let ego sushchestvovaniya (s 1655-go po 1905-I god) : ist. monogr.: V 2 vol. / D. I. Bagalei, D. P. Miler. – Reprint. isd. – X.: B.i, 1993. – 973 s.
2. Pedahohichna Kharkivshchyna: dovidnyk / Za red. V. I. Lozovoyi, I. F. Prokopenka. – Kh.: Prapor, 1997. – 17 s.
3. Nachalnoe narodnoe obrazovanie v Xarkovskoj gubernii za 1908 g.: V 2-h ch. Ch. 1: Statisticheskie tablicy po otdelnym uchilishham. – X.: Tip. gub. pravleniya, 1910. – 233 s.
4. Pravitelstvennye rasporyazheniya. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshheniya, 1876, Ch. СІХХХV, p. 95.
5. Xarkovskij kalendar na 1894 god. – X., 1893.
6. Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshheniya. Part 3. – SPb, 1865. – 1434 s.
7. Izvlecheniya iz vsepoddanejshego otchyota g. Ministra narodnogo prosveshheniya za 1874 g. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshheniya, 1876, Ch. CLXXXVI, pp. 107–163.
8. Karelin M. V. Trudove navchannya u zahalnoosvitnih zakladah Kharkivskoyi hubernii u druhii polovyni ХІХ – na pochatku ХХ st.: dys. ...kand. ped. nauk: 13.00.01. – Slovyansk, 2005. – 251 s.